

Ранко Баришић*

КЕРАМИКА ИЗ КАЛУПА

АПСТРАКТ:

Аутор у раду излаже технике израде керамичких предмета на основу документације о откупљеним предметима који се данас чувају у збирци керамике Етнографског музеја и на основу теренских података. Акцент у излагању ставља се на технику израде керамичких предмета уз помоћ калуца.

КЉУЧНЕ РЕЧИ:

Збирка керамике, предмети из калуца, Србија.

Почетак цивилизације везан је, између осталог, за израду глиненог посуђа. Проналазак грнчарског витла сеже у далеку прошлост људске цивилизације. Осим других тековина, производња глиненог посуђа чини основу технолошког развоја човечанства.

Током времена, почев од неолита до данас, и на нашем балканском тлу су се јавиле различите технике израде керамичких судова. У етнолошкој литератури до сада су свестрано проучене три технике израде керамике. То је керамика рађена без кола, познатија као женска керамика, затима керамика рађена на ручном колу и, најзад, керамика која

се радила и која се још увек израђује на ножном колу.¹

У праисторији, у оквиру поделе рада, грнчарство, тј. израда посуда од глине припадала је женама. Временом је израда грнчарских предмета постала занатска делатност којом се данас баве углавном мушкарци. На нашем тлу су се до најновијег времена задржале све три поменуте технике израде керамике, пре свега због неуједначене економске развијености појединих крајева. Народно (аутохтоно) и традиционално грнчарство током векова није одолело различитим утицајима са стране, што је допринело разноврсности како техника

* Ранко Баришић, етнолог, Етнографски музеј, Београд

1 Томић П., Црепуље и вршници у североисточној Србији, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 33, Београд 1970, 43.

израде тако и облика грнчарских предмета у Србији.

У неким деловима Србије (Косово и Метохија, источна Србија, делови јужног Поморавља) скоро до наших дана задржала се израда црепуља и вршника.² Та керамика, стара више хиљада година, у последњим деценијама XX века полако нестаје са наше територије. Сировина за њену израду налази се свуда. Глина се припрема тако што се гази, уз повремено квашење, и то непосредно пре печења. Земља се чисти од сламе, плевне и друге нечистоће. После гажења глина се меси и спрема за печење. На отвореном месту обликује се у купе које се пеку на отвореној ватри. Предмети се покривају врелим жаром и пепелом да би се што уједначеније пекли. Печење траје неколико сати, за разлику од оног у затвореним грнчарским пећима, које траје најмање 24 часа. Ова релативно једноставна израда керамике, са вишемиленијумском традицијом, данас се ретко среће у пракси. На овај начин највише су израђиване црепуље и вршници, и то у пролеће или рану јесен.

Израда керамике на ручном колу у Србији се задржала само у деловима Подриња, у околини Ужица и Новог Пазара, где и данас постоје центри за њену производњу. Предмети овог типа керамике прављени су од песковите глине са мешавином калцита. После обраде на колу печени су на отвореном огњиш-

ту. Додатно су каљени у кашама од јечменог или кукурузног брашна, понекад и чађи, да би добили већу порозност. Судови направљени на овај начин коришћени су највише за кување и печење хране, као и за њено чување и остављање. Од те врсте керамике прављени су и предмети употребљавани у домаћинству за загревање просторија. Она је доста грубе фактуре и без посебних украса.

Стари балкански народи су, највероватније посредством Византије, упознали технику ножног грнчарског кола. Са новом технологијом уводе се и многобројни украси, шароликост боја и орнамената, што је чини технички савршенијом од претходно поменутих техника израде. Керамика израђена на овај начин је глеђосана, а најчешће су употребљаване светла и тамносмеђа, жута, зелена, ређе и плава боја.

Сва три начина израде керамике егзистирала су паралелно током векова на нашем тлу. Грнчари су својим производима снабдевали становништво различитих конфесија и етничке припадности, како на сеоским тако и на градским подручјима. Судови су имали различите намене, за спремање, али и за чување хране. Од печене глине прављени су и музички инструменти, занатска помагала, предмети за култ и свадбени ритуал, украсни предмети и тд.

Током XX века уводи се још једна техника израде керамике на нашем тлу,

² *Ibid.*, 44-45.

а то је израда керамике у калупу. У садашњим етнолошким истраживањима она се помиње само спорадично.³ Почетком деведесетих година прошлог века, у Смедеревској Паланци је откривена грнчарска радионица са извесним бројем сачуваних калупа за израду керамичких предмета, а Иван Стојановић, грнчар и власник радионице, продао их је Етнографском музеју јер их годинама није користио. Откупљено је 28 калупа, а на поклон је добијено још десет. Како је рекао, није му се више исплатило. Откупљене калупе је израдио његов отац Теофил Стојановић, тридесетих година XX века. Калупи су инвентарисани под инв. бр. 36363-36400. Сви су ручно прављени од гипса. Предмети израђивани помоћу њих су дечје играчке у облику мачке, пса, лабуда, куће, рибе, патке, кокошке, зеца, коња, лава, сове, петла, парадајза, пепељаре и авиона, и то различите величине како би асортиман грнчара био разноврснији.

Стручна литература о овој техници израде керамике је скромна.⁴ И поред тога, од оснивања Етнографског музеја у Београду набављани су керамички предмети израђени уз помоћ калупа. Сима Тројановић је у Сурдулици још 1902. године набавио један свећњак. Може се с правом тврдити да је Никола Зега био стручњак који је на терену уочио не-

обичну технику израде керамике. Те израђевине је набавио и пренео у музеј на чување пре Првог светског рата, али и касније. После Другог светског рата такође је набављен извешан број предмета. Сви се чувају у збирци керамике Етнографског музеја. То су мастионица из Врања (инв. бр. 7958, сл. 1), два свећњака (инв. бр. 3368, сл. 2; инв. бр. 3360) и две мастионице из Књажевца (инв. бр. 7953, сл. 3; инв. бр. 22236). У збирци се чувају и главе, односно попрсја истакнутих историјских личности: попрсје Доситеја Обрадовића (инв. бр. 8521), откупљено у Аранђеловцу 1950. године; ваза у облику људске главе (инв. бр. 355), откупљена у Расници код Пирота 1954. године; глава са полуцилиндром (инв. бр. 3369), набављена код Пирота, а глава Милојка из Извора код Пирота (инв. бр. 362), набављена 1950. године, израђена је 1928. године у Неготину, у облику главе Краљевића Марка, и служила је за послуживање гостију. Сви наведени предмети направљени су у калупу. За разлику од других, попрсје Доситеја Обрадовића израђено је према фигури од гипса, а касније је прављено помоћу калупа.

Изузетак чини ваза инв. бр. 11089 (сл. 4), нађена у Варварину код Крушевца. Из предметне картотеке сазнајемо да је израђена од беле глине. Грнчар који је направио био је Петар Богићевић, још

3 Томић П., Данашња аранђеловачка грнчарија, *Гласник Етнографског музеја у Београду* XVI, Београд 1953, 86.

4 Иванов-Даљ И. П., *Грнчарство*, Београд 1938, 69.

Слика 1. Мастионица из Врања
Figure 1 Inkwell from Vranje

1949. године. Те године је кустос Персида Томић пронашла предмет и откупила га. Мајстор Петар Богићевић је калуп за ту вазу 1920. године донео из Сомбора. Према документацији, калупе од гипса израђивали су Италијани из Војводине и продавали их у иностранству. Становници Варварина су такође куповали овакве вазе и њима украшавали своје домове. Ова ваза, барокног стила, не припада српском етничком простору већ је увезена. Још једна ваза похрањена је у збирци керамике Етнографског музеја. То је ваза инв. бр. 11092, набављена у Врњачкој

Бањи. Израдио је лончар Јован Стојановић, у грнчарској радионици Милована Стојановића, 1950. године. Оба поменута грнчара пореклом су Пироћанци.

Из сачуване документације Етнографског музеја у Београду сазнајемо да се ова керамика производила на више места у Србији, одакле су предмети набављени за збирку. То су: Параћин, Зајечар, Смедеревска Паланка, Смедеревево, Пирот, Врњачка Бања, Врање, Горњи Милановац, Прокупље, Аранђеловац, Варварин, Гњилане, Свилајнац, Књажевац. Занимљиво је да у Београду, најмно-

Слика 2. Свећњак из Књажевца
Figure 2 Candlestick from Knjaževac

гољуднијем граду у Србији, са највећим бројем пијаца и продајних места и са великим тржиштем, ова врста керамике није заживела нити је ухватила корена. Пронађен је само један предмет прављен из калупа, и то из околине Београда, који је 1947. године поклонио архитект и професор Александар Дероко.

Осим наведених, Никола Зега је набавио још неколико керамичких предмета израђених помоћу калупа. Пажњу привлачи фигура мечке (инв. бр. 11103), набављена у Књажевцу. Израђена је помоћу калупа као украсна керамика. На-

бављена је још 1906. године. Неколико година касније, 1914, у Параћину је Никола Зега набавио сланик са фигуром коња (инв. бр. 11110), који је само делимично израђен у калупу, односно само глава коња. Из овог произлази да је техника израде керамике помоћу калупа у Србији била позната већ почетком XX века.

Каснија истраживања попуниће збирку керамике Етнографског музеја новим предметима израђеним на овај начин. Током педесетих и шездесетих година прошлог века набављен је већи

Слика 3. Мастионица из Књажевца
Figure 3 Inkwell from Knjaževac

број предмета. Прва велика набавка извршена је на Косову и Метохији. Грнчар Радомир Стојановић направио је серију дечјих лутака – играчака и зооморфних фигура. Предмети су у музеју инвентарисани под инв. бр. 16003-16010 и инв. бр. 16907-16922. Сви су откупљени 1954. године, из радионице Радомира Стојановића у Гњилану. Том приликом су прикупљени подаци о изради, називима предмета, а откупљен је и целокупни продајни асортиман. То су лутке, беретка, главурдајка, лутка са лоптом, лутка добрилина, касица, лутка „мушка“, голиш „мали“, голиш „велики“. Од зооморфних фигура то су: зец, мачка, петао, кокошка са пилићима. Све наведене предмете набавила је кустос Ратислава Вукотић.

У предметној картотеци је забележен податак да су калупи израђени према луткама од каучука. То је значајан податак јер таквих производа тада није било на територији Србије, нити је каучук био уобичајен у то време. Керамичке фигуре ове врсте су после печења ручно бојене масним бојама.

Од веће групе керамичких предмета израђених помоћу калупа, значајна набавка је извршена у Аранђеловцу, 1966. године. Предмете је направио грнчар Новица Стаменковић, пореклом из Пирота. Предмети су инвентарисани под инв. бр. 6301-6310. Набавку је извршила кустос Ратислава Вукотић, а предмете је обрадила кустос Персида Томић. То су зооморфне фигуре: коњ, лисица, кошута, камила, зец, медвед, пингвин,

Слика 4. Ваза из Варварина
Figure 4 Vase from Varvarin

мачка, пас, зец. Сви спадају у групу украсне керамике, која имала добру прођу с обзиром да је у Аранђеловац долазило доста гостију који су их куповали као сувенире, за поклон и украшавање ентеријера. Овој групи се могу придружити и предмети набављени 1950. године, такође у Аранђеловцу. То су: риба – крчажић (инв. бр. 11102), мастионица (инв. бр. 11106, сл. 5), фигура лава (инв. бр. 11111) и пиштаљка патуљак (инв. бр. 11136 и 11137). Направио их је грнчар Лазар Младеновић, родом из села Раснице код Пирота. Зооморфне фигуре је радио тек од почетка педесетих година XX века, а неке и раније. На скоро свим предметима је и натпис, белом бојом,

Аранђеловац, те се може сматрати да су нека врста сувенира. Сви су тамносмеђе боје, глеђосани и израђени помоћу калупа. Предмети инв. бр. 11136 и 11137 (пиштаљка патуљак) накнадно су бојени масним бојама и неглеђосани. Прављени су очигледно под утицајем стрипова са патуљцима. То би требало да буду естетски оквири у којима се кретала израда сувенира, али и ондашњи укус оних који су те предмете куповали за своје најмлађе. Персида Томић повезује израду ове врсте керамике са развитком бање у Аранђеловцу.

Осим наведених керамичких израђевина, неколико предмета су случајни налази. Куповали су их кустоси, колико

Слика 5. Мастионица из Аранђеловца
Figure 5 Inkwell from Arandjelovac

су их могли наћи на терену. Рода – де-
чја играчка откупљена је од лончара Бо-
ривоја Нешића из Свилајнца, родом из
околине Пирота, 1964. године. Израђе-
на је делимично руком, а делимично по-
моћу калупа. Носи инв. бр. 1928. Такође
из Свилајнца, 1957. године откупљена је
касица у облику статуе светитеља (инв.
бр. 11098), тамносмеђе боје и глеђосана,
која није довршена и недостаје јој дно.
Према казивању продавца, касица је из-
рађена између два рата. Око 1950. годи-
не, у Горњем Милановцу је набављена
лутка – ибрик (инв. бр. 11096), глеђо-

сана тамносмеђом бојом. Глава и розе-
та су израђени помоћу калупа, а остали
делови на грнчарском точку. Из пред-
метне картотеке сазнајемо да је изра-
дио мајстор пореклом из Пирота. Годи-
не 1952. од лончара Петра Јосифовића,
стално настањеног у Рачи Крагујевач-
кој, набављена је лутка – ибрик. Основ-
на боја је бела, са црвенкастим, смеђим
и зеленим мрљама. Тело је израђено на
ножном колу, а глава помоћу калупа (инв.
бр. 11097).

Збирку употпуњавају још два пред-
мета. Први је чинија из Новог Пазара

(инв. бр. 16681, сл. 6), набављена још 1959. године у кући Мудеризовића. Набавку су извршиле Персида Томић и Милица Матлас. У предметној документацији налазимо податак да овакви судови нису прављени серијски. Чинија је глеђосана и обојена смеђом, белом и зеленом бојом. Други предмет је варалица из Аранђеловца (инв. бр. 11093). То је послужавник са осам чашица и ибриком. Чашице и ибрик су залепљени за послужавник, који је употребљаван приликом свадбе да изазове смех и шалу. Направљен је 1910. године.

На основу свих изнетих података, предметне документације, предмета који су откупљени, скромне литературе и теренских података, произлази да се израда керамике помоћу калупа јавља на више места у Србији. То су Варварин код Крушевца, Смедеревска Паланка, Смедерево, Крагујевац, Врњачка Бања, Књажевац, Параћин, Гњилане, Аранђеловац, Зајечар. Нема података да је у Београду израђивана керамика помоћу калупа, а ни у Војводини нису нађени такви предмети.

Од изузетне важности је податак да су скоро сву такву керамику правили грнчари из Пирота током XX века.

ИЗРАДА КАЛУПА

Калупи за израду керамике су од гипса, а израђивали су их сами мајстори грнчари. Откупљени калупи су прављени из два дела који се по средини спајају. Израђивани су тако што се одливају у

дрвеним сандуцима. Њихове димензије су доста велике у односу на предмете који се из тих калупа формирају. Док још нису потпуно осушени, калупи се секу приближно на средини, а потом се издубљују у форми предмета који се желе добити. Кад гипсани делови потпуно отврдну, унутрашњи делови калупа се облажу пепелом од изгорелог дрвета како се глина при скидању не би залепила за зидове калупа. Показало се да пепео од изгорелог угља није добар и није се употребљавао. На тако обложене и заштићене зидове калупа утискује се влажна глина, и то тако да не остану шупљине које се могу појавити у печењу, у виду отвора, пукотина или храпаве површине. Такви предмети не би имали проћу на тржишту. Формирани предмети одстоје неко време у калупу. Потом грнчар пажљиво вади предмет из калупа и поравнава руком, често и дрвеним инструментом налик на нож, званим *кустура*. Глинени предмети се суше приближно месец дана у пролеће, а у јесен нешто дуже. Лети сушење траје краће. Суше се обично на тавану радионице или на полицама изнад дела радионице у коме се глина припрема. Место за сушење мора да буде ветровито. Глинени предмети не излажу се директно сунцу јер би од брзог сушења напукли. По сушењу, даља обрада предмета се врши на уобичајен начин. Предмети се стављају у керамичку пећ. Пећ за печење керамике правили су мајстори грнчари. Зидана је из два дела. У доњем делу је ложиште, а у горњем је место за стављање предме-

Слика 6. Чинија из Новог Пазара
Figure 6 Bowl from Novi Pazar

та, као и отвор за ватру, тј. ваздух. На основу боје пламена грнчари знају када је печење завршено. Печење се обавља 24 сата непрекидно. Првих 12 сати постепено се подиже температура како би се уједначено избаčila вода из глинених предмета. Затим се температура постепено повећава на 750 до 800 °С. Због малих димензија, а и да би стало што више предмета у пећ, грнчари су користили мање шамотне посуде или калупе кружног облика, са отворима са стране. Предмети се стављају у калупе – посуде, а затим се оне ређају једна на другу. Смештају се у унутрашњост пећи како би их пламен и топлота све обухватили и уједначено се испекли. По завршеном печењу и хлађењу пећи, предмети се ваде и прегледају. Одбацују се напукли предмети или они који су грубе фактуре јер би њихова оправка одузимала много времена. Око 50% предмета је било добро за продају. Печени предмети су накнадно бојени масним бојама, а понеки су и глеђосани да би керамика добила већи квалитет (сл. 7).

Предлошци за предмете рађене помоћу калупа били су од гипса, дрвета или каучука, као што је био случај код грнчара у Гњилану, и нису нађени на терену. Међу нађеним и откупљеним предметима из збирке керамике у Етнографском музеју највише има дечјих играчака. То су зооморфни мотиви намењени деци. Техничка култура тада је била у зачетку, па није чудно што од сачуваних калупа имамо само један технички предмет – авион, откупљен од Ивана Стојановића из Смедеревске Паланке.

ЗАКЉУЧАК

На територији Србије керамика је израђивана на три начина: без кола, на ручном колу и на ножном колу. Израда керамике без кола може се сматрати заборављеном техником. Керамика израђена на ручном колу среће се још само у неколико центара у Србији – Злакуса и Потпећ. Керамика ножног кола је раширена по целој Србији, а грнчарске радионице су смештене углавном у

Слика 7. Калуп за израду керамике
Figure 7 Mould for pottery making

градовима. Грначари су израђивали и израђују аутохтону керамику првенствено за кућне потребе, за занатска помагала, као музичке инструменте, култне предмете, сувенире и др.

Техника израде керамике помоћу калупа је мање позната и коришћена у Србији. Била је позната грнчарима из Пирота, који су је производили широм Србије током XX века, све до осамдесетих година. Сама техника је врло једноставна, у гипсаним калупима који су употребљавани за обликовање предмета, углавном дечјих играчака, али и украсне керамике.

Ова специфична врста керамике прављена је скоро искључиво за бањске госте, који су је куповали као успомену и као дечје играчке. Била је јефтина и доступна скоро сваком детету, што је после Првог и Другог светског рата, у време ниског стандарда, било веома важно. Ти предмети су продавани на пијацама у Србији, као и на Косову и Метохији. У Београду и Војводини нема сачуваних предмета за чију израду је основа калуп. У збирци керамике Етнографског музеја у Београду чува се неколико десетина предмета и калупа ове специфичне технике.

Ranko Barišić*

POTTERY MADE IN MOULDS

Summary

It is known from the ethnologic literature and the field investigations that pottery in Serbia had been produced using three different techniques. There is handmade pottery (without turn-table or wheel) also known as female pottery, pottery made by using the tournette and pottery, which was wheel thrown. The pottery made without the turn-table or potter's wheel could be considered today as forgotten technique and the one made on tournette is in Serbia restricted to the villages Zlakuse and Potpeć. The wheel-thrown pottery is widely distributed throughout Serbia. The potter's workshops are mostly in the towns but there are also some in the Serbian villages. In addition to the making of utilitarian pottery there are also made handicraft tools, musical instruments, objects used in cult, souvenirs, toys etc.

The pottery produced in moulds is the potter's technique less known and less used in Serbia. These pottery was made by the potter's mostly from Pirot during the 20th century. These objects were produced using the plaster moulds. Objects made in such moulds were generally toys, anthropomorphic and zoomorphic figurines and various souvenirs. This kind of pottery products was cheap and therefore it had been in demand particularly after the First and also after the Second World War.

The workshops for production of this type of pottery were active in Pirot, Paraćin, Zaječar, Smederevo, Smederevska Palanka, Prokuplje, Varvarin, Gnjilane, Svilajnac, Knjaževac, Vrnjačka Banja, Arandjelovac and other health resorts in Serbia. In the pottery collection in the Ethnographic Museum in Belgrade are housed about hundred pottery objects made in the moulds.

* Ranko Barišić, ethnologist, Ethnographic Museum, Belgrade